

Топоніміка пострадянського Харкова: на шляху до декомунізації

М.Ю. Тахтаулова*

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», Харків, Україна

*Corresponding author. E-mail: dara_god@mail.ru

Paper received 05.11.15; Accepted for publication 16.11.15.

Анотація. У статті авторка аналізує стан топонімічної мережі Харкова на сучасному етапі розвитку. На прикладі масиву топонімів Харкова, які з'явилися у пострадянський час, визначено основні семантичні групи назв внутрішньоміської лінійної мережі, та складена їх класифікація. Визначено домінуючі джерел номінації урбанонімів та проаналізовано топонімічну політику міського самоврядування. Особливу увагу приділено радянській спадщини, яка залишилась у міському символічному просторі. Окреслено основні тенденції декомунізації урбанонімії Харкова.

Ключові слова: *топонім, урбанонім, вулиця, декомунізація, символічний простір*

Вступ. Міський простір та його символічний вимір формують стратегію життєвих пріоритетів його мешканців, наповнюють його особливим змістом та та ціннісними орієнтирами. Топонімічна мапа є складовою міського символічного простору – його особливий «текст», який ми читаємо на вуличних табличках. Міські вулиці вплітаються в життя городян, стають особисто значущими місцями – локусами особистісного буття. Тому звернення до питання номінації вулиць міста викликає сьогодні значний суспільний та науковий інтерес.

Короткий огляд публікацій з теми. Сучасний історіографічний доробок з проблематики урбанонімії міста та його символічного середовища, складає переважно публіцистичні та популярні праці. Серед авторів: О. Лейбфрейд, К. Кеворкян, Є. Плотичер, Л. Мачулін тощо [1-4]. Разом з тим, фахову оцінку проблематиці символічного оформлення міста дав професор В. Кравченко [5]. Аналізували окремі аспекти урбанімічного середовища Харкова О. Дякова та О. Хорошковатий [6-7]. Короткий огляд історіографії показав, що на сьогодні відсутній комплексний аналіз усього масиву харківських урбанонімів, що й обумовило обрання теми до розгляду авторкою.

Мета статті полягає у визначенні основних джерел номінації вулиць Харкова за семантичною ознакою, окресленні основних напрямків топонімічної політики місцевого самоврядування на сучасному етапі, та перспектив майбутнього урбанімічного середовища Харкова.

Джерела і методи. Джерельну базу дослідження склали Закони України, що регламентують засади топонімічної політики, а також рішення сесій Харківської міської ради за 1991-2015 рр. В основу дослідження покладено принципи історизму, конкретності, наукової об'єктивності та системності, а також застосування спеціальних історичних, картографічних, лінгвістичних методів та методу топонімічної експедиції. Їх комплексне використання дозволило дійти обґрунтованих висновків та узагальнень.

Результати дослідження. Під впливом демократичних ідей кінця 1980-х – початку 1990-х років починаються трансформації у символічному просторі Харкова. Тоді розгорнувся перехідний етап формування нової національно забарвленої ідеології. Одним з ефективних та недорогих засобів впливу на ці процеси стала топоніміка. Викриття злочинів комуністичної доби та прагнення до відновлення історичної справедливості призвели до перших змін в урбанімічному середовищі

міста. 15 лютого 1989 року виконком прийняв рішення про перейменування набережної Жданова у Харківську [8]. 26 серпня 1991 року Харківська міська рада збиралась на позачергову сесію для обговорення поточної політичної ситуації. Серед іншого депутати вирішили перейменувати площу Дзержинського на майдан Свободи, а вулиці Дзержинського повернути історичну назву Мироносицька. Здійснені перейменування засвідчують впливи тогочасних тенденцій жаги до свободи та звільнення від тягаря радянського минулого. До культурного простору міста поверталася регіональна символіка, маркери героїзації місцевих діячів, яка була практично забута. У 1995 році розпочалися обговорення питань про увічнення пам'яті поета Бориса Чичибабіна та льотчика-космонавта Валентина Бондаренка, а також перейменування вулиці імені Якова Свердлова та скасування топоніму площа Урицького. В результаті рішенням виконкому Харківської міської ради від 27 червня 1995 року вулицю Восьмого з'їзду Рад та провулок ім. Герцена перейменували у вулицю Бориса Чичибабіна та провулок Валентина Бондаренка відповідно. Площу Урицького як таку скасували, приєднавши будівлі, що знаходилися за цією адресою до Нетеченської набережної. Вулицю Свердлова перейменували у вулицю Полтавський шлях [9]. Разом з цим, незважаючи на поодинокі вивільнення топонімічного ландшафту з нашарувань радянської доби, урбанімічне середовище Харкова не зазнало глибоких змін. Протягом пострадянського двадцятиліття спостерігається поступове зменшення кількості радянських назв з 84,3% до 72,2%.

Станом на 1989 рік харківська топонімічна мапа нараховувала 349 історичних назв вулиць. Така ж кількість зафіксована в реєстрі урбанонімів за 2002 рік [10]. З огляду на те, що на початку 1990-х років відбулася незначна зворотна трансформація, кількість історичних назв мала б збільшитися, але такого джерела не фіксують. Пояснити це можна відсутністю контролю, та належної фіксації топонімічних змін з боку міської влади. Протягом 2005-2015 років, спостерігаються поодинокі повернення історичних назв у центральній частині міста. Рішенням 2011 року майдан Карла Маркса відновив свою назву – Благівіщенський [11]. У 2013 році «з метою відродження історичних традицій та відтворення історико-культурного середовища Харкова» майдану Розі Люксембург повернули одну з історичних назв – Павлівський [12]. Станом на липень 2015 року на топонімічній мапі Харкова нараховується 341 історичний урбанонім, а це 11,8%.

У 2012 році відбулося масштабне розширення меж Харкова за рахунок прилеглих земель сільських та селищних рад [13]. Значні території необхідно було інтегрувати до культурного середовища міста, у тому числі, навести лад у топонімії. Частково або повністю 180 об'єктів вулично-дорожньої мережі, 149 з яких змінили свої імена, влилися до міста [14]. Запропоновані перейменування переважно відображали назви колишніх селищ міського типу, сіл, хуторів. Такі топоніми було об'єднано в агломераційну групу. Так, у Харкові з'явилися вулиці Горяївська, Марфінська, Заїки та інші. Серед інших топонімів, віднесених до агломераційної групи зазначимо вулиці Бражниківську, Затишнлянську, Покотилівську тощо. Усі вони походять від назв селищ, які були включені до меж міста. Такий підхід у номінації новоприєднаних вулиць дозволив зберегти пам'ять про походження територій, відобразив самотність Харкова та регіону. Якщо розглядати увесь масив топонімів, які з'явилися за часів незалежності, то агломераційна група є найчисельнішою. Відносна кількість таких вулиць становить 3,72%. Логічно, що чисельність таких урбанонімів зростає разом з розширенням меж міста. Починаючи з 2012 року їхня кількість збільшилась від 26 до 112 назв.

В окрему ойконімічно-топонімічну групу були виділені вулиці, що походять від назв населених пунктів, географічних об'єктів та народів. У цій групі було виокремлено дві підгрупи вулиць: перша – ойконіми Харківської області, та друга – інші географічні назви. Загальні кількість топонімів першої підгрупи незначна, лише 13 назв. Серед них Відрадний, Богодухівська, Велико-Бурлуцька тощо. На наш погляд, це джерело номінації є перспективним. Особливо актуально його використовувати для найменування лінійних міських об'єктів на околицях міста, враховуючи напрям розташування того чи іншого населеного пункту області. Оскільки однією із функцій топоніміки є орієнтація у просторі, то таке джерело номінації є логічним та доречним.

До другої підгрупи ойконімічно-топонімічних назв ввійшло 29 урбанонімів. Переважна більшість з них це провулки, проїзди, узвози, які приєдналися до вулиць, що у своїй номінації вже містили географічні маркер. Наприклад, поряд із Зеленоградською вулицею з'явився однойменний провулок, з Осетинською – Осетинський проїзд, з Тираспольською – Тираспольський в'їзд. Разом з тим, зафіксовані поодинокі випадки розширення топонімічної мапи за рахунок використання географічних назв України. Наприклад, Алуштинський узвіз, Дністровський бульвар та в'їзд, вулиці Оскільська та Запорізька, провулок Коломацький. Не зважаючи на те, що у положенні про Міську комісію з питань топоніміки та охорони історико-культурного середовища зазначено, «що Харків – один з мегаполісів України, сучасної європейської держави» жодного маркера, який би відобразив європейськість топонімічної політики місцевого самоврядування не знайдено [15]. Україна впевнено обрала європейський шлях розвитку, тому видається доречним використовувати відповідні маркери номінації у формуванні топонімічного середовища міста. Зокрема, це можуть бути міста-партнери Харкова, назви європейських міст та інших географічних об'єктів, видатні особистості.

Одним із перших джерел номінації для харківським топонімів був природно-географічний фактор. Перші урбаноніми відображали характер рельєфу місцевості, містили назви гідронімів. Наприклад, Вулиця над ярком, Немишлянська вулиця, Лопанська набережна тощо. У радянському Харкові продовжували використовувати цей маркер для номінації лінійних міських об'єктів. Відносна кількість таких топонімів, як у дореволюційні так і у радянські часи, складала у середньому близько 4%. У формуванні сучасного топонімічного простору Харкова також використовується це джерело номінації. Серед таких назв зафіксовані вулиці Зарічна, Поліський Яр, Лаптенківська (від назви урочища), провулок Савченків (від назви яру). Всього було нараховано 36 урбанонімів номінованих за природно-географічною ознакою, які з'явилися на мапі Харкова за часів незалежності. У відносному значенні це становить 1,25 %.

Традиційно значну групу урбанонімів складають антропоніми. Як джерело номінації харківських вулиць, імена людей були присутні вже у першому зафіксованому списку вулиць 1724 року. Їх кількість становила тоді рекордні 68,9 %. Якщо у дореволюційні часи центральне місце посідали імена місцевих мешканців або власників земель, на яких прокладалась вулиця, то за радянської доби найпоширеніше використовувалися імена державних, партійних та військових діячів, а також учасників міжнародного комуністичного руху, або так звані меморіальні топоніми. Сьогодні у формуванні урбанімічного середовища міста ключові позиції посідають імена митців (61), науковців (40), військових (29), суспільно-політичних діячів (8) та спортсменів (6). У дужках вказана кількість таких урбанонімів. Відносна частка антропонімів становить 5%.

Значно розширилась топонімічна мапа Харкова за рахунок включення до неї прізвищ військових діячів. Протягом 2004-2012 років було увічнено кілька імен військових, які брали участь у вигнанні нацистів з Харкова. У новітній топонімічній політиці влада продовжила використовувати імена Героїв Радянського Союзу, як одного з маркерів для формування урбанімічного ландшафту. Кількість топонімів за вказаною групою номінації значно збільшилась після приєднання нових територій до меж міста 2012 року за рахунок прізвищ Іллі Коновченка, Івана Лаврика, Кирила Москаленка. Таким чином, «героїчний» сегмент у топонімії міста цілком віддано під формування політики пам'яті про «Велику Вітчизняну війну». Жодним чином на сучасній топонімічній мапі Харкова не відображено імена діячів визвольних змагань, наприклад, 1917-1921 рр. чи національного Руху Опору у роки Другої світової війни.

До новітньої топонімічної мапи Харкова додалося лише 8 урбанонімів, які названі на честь суспільно-політичних діячів. На відміну від радянських часів, де частка таких топонімів складала від 2 до 11%, сьогодні додалося лише 0,28%.

Зовсім новим для харківського урбанімічного середовища є маркер увічнення спортсменів. Сьогодні цих топонімів небагато, лише 6, однак, на наш погляд, це джерело номінації є перспективним і значно урізноманітнить топонімічний простір міста. Серед них імена гімнастки Марії Гороховської, ковзаняра Олега

Гончаренка, футболіста Миколи Угряїцького, волейболіста Юрія Венгеровського.

Значно розширилося використання ідеологічно нейтральних назв, які у своїй семантичній ознаці містять позитивну конотацію. Швидкий та емоційний темп життя сучасної людини вимагає розслаблення та спокою хоча б вдома. Саме тому переважна більшість таких урбанонімів з'явилася у спальних районах та осередках малоповерхової забудови. Так, рішенням міської ради від 3 липня 2013 року 13 топонімів котеджного містечка «Зелений квартал» поблизу селища Відрадне, найменували Тихими. Взагалі, згаданим рішенням відразу 18 об'єктів здобули «позитивну» назву [16]. Урбаноніми на зразок Садова та Дубравна, Червоної Троянди та Жовтої Троянди, Білої Акації та Бузкова, Весняна та Райдужна домінують у формуванні топонімічної мапи спальних районів Харкова. 3% від усіх урбанонімів, що з'явилися на мапі Харкова за часів незалежності, мають у своїй назві «позитивну» семантику.

Важливим кроком щодо вивільнення харківської топоніміки від нашарувань радянської доби стало перейменування площі Радянської України на площу Конституції. В день прийняття першої Конституції незалежної України, 28 червня 1996 року виконком міської ради увічнив цю подію в символічній площині [17]. Цей агоронім та майдан Свободи склали скромну групу топонімів, що у своїй семантиці відображають маркери незалежності. Оскільки топоніміка є вкрай важливим фактором для формування національної самосвідомості та самоідентифікації, її слід значно ширше застосувати у формуванні не тільки урбанімічного, а й культурного простору Харкова. Звичайно, мова не йде про використання топоніміки як ідеологічного інструментарію часів побудови комунізму, що призвело до суцільного вимивання з символічного середовища історично значущих назв. Натомість, слід звернути увагу на урбанімічний простір, як на один з майданчиків для формування ідеології демократичної держави, що реалізується через соціальні та державні механізми налагодження консенсусу та примирення. Імпульсом до вивільнення урбанімічного середовища Харкова від радянських заідеологізованих назв може стати Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», що прямо забороняє використання імен радянських пар-

тійних та державних діячів, пропаганду комунізму й нацизму, та їх символів у публічній площині [19].

Разом з тим, враховуючи, що розвиток постнезалежного українського суспільства супроводжувався внутрішніми протиріччями, глибокою економічною кризою, а як наслідок, посиленням ностальгічних почуттів, в культурному просторі міста спостерігалися, щоправда, поодинокі факти повернення до маркерів комуністичної доби. За типом урбанонімів це переважно провулки та в'їзди – Піонера, Червоноармійський.

Незважаючи на значні кроки в упорядкування міської вулично-дорожньої мережі, складення реєстру урбанонімів, розробки положення про міську топонімічну політику, є назви, які не можливо ідентифікувати за семантичною ознакою через брак офіційної інформації та обґрунтувань. Такі топоніми були об'єднані у групу інші, а їх кількість становить трохи менше 1%.

Висновки. Отже, станом на лютий 2015 року у реєстрі урбанонімів Харкова зазначено 2878 назв. 72,2% становлять радянські топоніми, 11,8% – історичні назви. Новітня топонімічна мережа складає 16%. Саме ці урбаноніми було класифіковано за семантичною ознакою. Лідером серед джерел номінації харківських вулиць є антропоніми (5%). Агломераційна група становить (3,72%). Далі йдуть урбаноніми, які у своїй семантичній ознаці несуть позитивну конотацію (3,06%). Ойконімічно-топонімічна група склала 1,46%, а природно-географічна – 1,25%. Групи, що мають менше відсотка: інші (0,97%), радянські маркери (0,42%) та маркери незалежності (0,07%). Наявна топонімічна ситуація у Харкові засвідчує тотальну перевагу радянської символіки на мапі міста, та потребує значної трансформації. Перспективним є повернення частини історичних назв задля збереження самобутності харківського міського простору. У подальшому формування топонімічного ландшафту міста слід звернути увагу на маркери національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., героїка національного Руху Опору у Другій світовій війні тощо. Поза сумнівом, є сенс значно ширше долучати топоніми, які у своїй семантичній ознаці відображають ідеологію незалежності України. Разом з тим, урбанімічний простір спальних районів не слід переобтяжувати символічними та антропонімічними назвами. Тут доцільно використовувати ідеологічно нейтральні, позитивні, природно-географічні, ойконімічно-топонімічні назви.

ЛІТЕРАТУРА

- [1] Лейбфрейд А.Ю. Харьков. От крепости до столицы: заметки о старом городе / А. Ю. Лейбфрейд, Ю. Ю. Полякова. – Х.: Фолио, 2004. – 335 с
- [2] Кеворкян К.Э. Первая столица. – Х.: «Фолио», 2002. – 282 с.
- [3] Плотичер Е.А. Слово о родном городе – Х.: Золотые страницы, 2009. – 200 с.
- [4] Мачулин Л.И. Улицы и площади Харькова / Л.И. Мачулин. – Х.: Мачулин, 2007. – 479 с
- [5] Кравченко В.В. Харьков/Харків: столица Пограничья. – Вильнюс: ЕГУ, 2010. – 358 с.
- [6] Дякова О.В. Университет імені В. Н. Каразіна на мапі Харкова // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – 2014. – № 1138. Серія: Історія України. Українознавство: історія та філософія науки. – Вип. 19. – С. 31-43.
- [7] Хорошковатий О.В. Топоніміка міста Харкова: історія перейменувань: доповідь на краєзнавчих читаннях в Харківській державній науковій бібліотеці ім. В.Г. Короленка. <http://www.docme.ru/doc/280197/horoshkovatij-o.-v.-topon%D1%96m%D1%96ka-m%D1%96sta-harkova>
- [8] Архівний відділ Харківської міської ради, ф. 1, оп.8, спр. 542, арк. 176
- [9] Архівний відділ Харківської міської ради, ф. 1, оп.11, спр. 54, арк. 145
- [10] Архівний відділ Харківської міської ради, ф. 1, оп. 15, спр. 28, арк. 52-110.
- [11] Рішення Харківської міської ради Харківської області від 16.11.2011 «Про перейменування майдану» <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/573665>
- [12] Рішення Харківської міської ради Харківської області від 20.11.2013 «Про найменування майдану» <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/html/id/630153>
- [13] Постанова Верховної Ради України «Про зміну і встановлення меж міста Харків, Дергачівського і Харківського

- районів Харківської області» <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5215-17>
- [14] Рішення Харківської міської ради Харківської області від 24.10.2012 «Про впорядкування найменувань» <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/611422>
- [15] Рішення Харківської міської ради Харківської області від 22.11.2006 р. «Про Миську комісію з питань топоніміки та охорони історико-культурного середовища» <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/378222>
- [16] Рішення Харківської міської ради Харківської області від 03.07.2013 «Про впорядкування найменувань» <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/627708>
- [17] Архівний відділ Харківської міської ради, ф. 1, оп. 12, спр. 60, арк. 292
- [18] Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/317-19>

REFERENCES

- [1] Leibfreid, A. Kharkiv. From Fortress to Capital: Notifications about an Old City / Alexander Leibfreid, Yulia Poliakova. – Kharkiv, 2004. – 335 p.
- [2] Kevorkian, K. The First Capital / Konstantin Kevorkian. – Kharkiv, 2002. – 282
- [3] Ploticher, E.A. Word about Native City / Evgeniy Ploticher. – Kharkiv, 2009. – 200 p.
- [4] Machukin, L. The Kharkiv Streets and Squares / Leonid Machulin. – Kharkiv, 2007. – 479 p.
- [5] Kravchenko, V. Kharkov/Kharkiv: The Capital of the Borderlands / Volodymyr Kravchenko. – Vilnius, 2010. – 358 p.
- [6] Diakova, O. The Karazin's University on the Kharkiv's Map / The KhNU Almanac: History of Ukraine. – 2014. – Vol. 19. – P. 31-43.
- [7] Khoroshkovatyi, O. The Toponymy of Kharkiv: a History of Renaming / Oleksiy Khoroshkovatyi. – <http://www.docme.ru/doc/280197/horoshkovatij-o.-v.-topon%D1%96m%D1%96kam%D1%96sta-harkova>
- [8] The Archive Department of Kharkiv City Council, Fund 1, Register 8, Case 542, sheet 176.
- [9] The Archive Department of Kharkiv City Council, Fund 1, Register 11, Case 54, sheet 145.
- [10] The Archive Department of Kharkiv City Council, Fund 1, Register 15, Case 28, sheets 52-110.
- [11] The Resolution of The Kharkiv City Council “About Renaming of the Square” (16.11.2011). – <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/573665>
- [12] The Resolution of The Kharkiv City Council “About Naming of the Square” (20.11.2013). – <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/html/id/630153>
- [13] The Resolution of The Supreme Council (Verkhovna Rada) of Ukraine “About Change of the Borders of Kharkiv and the Dergachi and Kharkiv districts of the Kharkiv Region (Oblast)”. – <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5215-17>
- [14] The Resolution of The Kharkiv City Council “About Regulation of Renaming” (24.10.2012). – <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/611422>
- [15] The Resolution of The Kharkiv City Council “About The City Toponymical Commission” (22.11.2006). – <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/378222>
- [16] The Resolution of The Kharkiv City Council “About Regulation of Renaming” (03.07.2013). – <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/627708>
- [17] The Archive Department of Kharkiv City Council, Fund 1, Register 12, Case 60, sheet 292.
- [18] The Law of Ukraine “About Crimination of the Communist and National-Socialist (Nazi) Ideologies and Prohibition of the its' Symbols Propaganda”. – <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/317-19>

The Toponymy of the Post-Soviet Kharkiv: on the Way to the Decommunization

M. Takhtaulova

Abstract. The article is devoted to the analysis of a toponymic area of a modern Kharkiv. The main semantic groups of toponyms have been listed and classified. The dominant types of toponyms have been pointed. A toponymic policy of a local self-government has been characterized. Soviet elements in a symbolic area of a modern Kharkiv have been analyzed. The main directions of the decommunization of a toponymic area of Kharkiv have been characterized.

Keywords: place-name, urbanonym, street, decommunization, symbolic area